

Лекція № 12

Методика навчання орфографії

Мета: висвітлити наукові засади вивчення орфографії в початковій школі, напрямки орфографічної роботи в початковій школі та правила написання слів; ознайомити з науковою літературою та правописними джерелами щодо теми; розвивати мовний та методичний потенціал студентів.

Методи: словесні, інтерактивні методи навчання (метод проектів, «асоціативний куц»).

Ключові поняття: орфограма, методичні напрями навчання орфографії, класифікація орфограм, методи вивчення правила, види орфографічних вправ, орфографічні помилки.

План

1. Орфографія як предмет вивчення; поняття про орфограму. Основні завдання навчання орфографії в школі.
2. Умови формування в учнів орфографічної грамотності.
3. Правила правопису. Робота над їх засвоєнням.
4. Види правописних вправ. Методика їх проведення.
5. Використання алгоритмів для формування орфографічної навички.
6. Орфографічний розбір.
7. Методика роботи над різними видами написань .

Література

1. На допомогу вчителю початкових класів. 4 клас: для загальноосв. навч. закл. України. К.: Видавничий дім «Освіта», 2016. 160 с.
2. Типові освітні програми для закладів загальної середньої освіти 1–2 та 3–4 класи. К.: Видавництво «Світоч», 2019. 336 с.
3. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://yegorivkaschool.e-schools.info/pages/natsionalna-doktrina-rozvitku-osvti-na2012-2021-rok>
4. Вашуленко М.С. Українська мова і мовлення в початковій школі: метод. пос. К.: Видавничий дім «Освіта», 2018. 400 с.
5. Кірик М. Нова українська школа: організація діяльності учнів початкових класів закладів загальної середньої освіти: навч.-метод. посіб. Львів: Світ, 2019. 136 с.
6. Офіційний сайт журналу «Учитель початкової школи». URL: <https://upsh.com.ua/> (дата звернення: 28.08.2018р.)
7. Чекіна О. Ю. Рідна мова. Робота над словниковими словами у 1–4 класах : методичні рекомендації. Х.: Торсінг плюс. 2008. 64 с.

1. Орфографія як предмет вивчення; поняття про орфограму. Основні завдання навчання орфографії в школі.

Повноцінній реалізації комунікативної функції мови сприяє унормованість її правопису. Будь-які порушення правил написання ускладнюють спілкування між людьми, негативно впливають на культуру писемного мовлення. Звідси важлива роль вивчення орфографії в школі, вироблення в учнів орфографічних навичок, починаючи з 1 класу.

Під *орфографією* розуміють:

- а) систему однакових написань, яку використовують у писемному мовленні;
 - б) розділ мовознавства, який вивчає систему правил, що забезпечують однакові написання.
- Орфографія має особливе соціальне значення.

Відомо, що орфографія української мови ґрунтується на *чотирьох принципах*: фонетичному, морфологічному, історико-традиційному та ідеографічному (смісловому).

На їх основі встановлюються орфографічні правила.

Суть *фонетичного принципу* правопису полягає в тому, що слова пишуть так, як вимовляють. За цим принципом в українській мові пишуться префікси з- і с- (згорнути, зняти, але схопити, стверджувати), а також слова гарячий, серце, запорізький .

Для *морфологічного принципу* характерним є однакове написання однієї й тієї самої морфеми незалежно від її вимови в тій чи іншій позиції. За цим принципом пишуться слова просьба, солдатський, пісня, умивається .

Історико-традиційний принцип орфографії полягає в тому, що зберігаються такі написання, які в сучасній мові втратили свою вмотивованість, тобто слова пишуться так, як вони писалися колись, хоч таке написання не відповідає ні вимові, ні морфемній структурі слова. Традиційними написаннями вважаються збереження подвоєння букв у власних назвах іншомовного походження (Голландія, Руссо, Геннадій), відсутність подвоєння букв у запозичених загальних назвах (клас, тролейбус, пасажир), а також уживання е та и в ненаголошених позиціях (метелик, черешня, кишень тощо).

Ідеографічний (диференційний, або смисловий) принцип орфографії визначає написання подібних слів, що мають смислові відмінності. В українській мові цим принципом обґрунтовується написання слів компанія і кампанія, закінчень у деяких словах з різними значеннями, наприклад, звука (у лінгвістиці, музиці) і звуку (в інших значеннях). Смісловим принципом визначається також різне написання прийменника з іменником і омонімічних прислівників (до дому і додому), уживання малої букви в загальних назвах і великої у власних (любов і Любов, орел і Орел).

Зміст чинної програми в мовній змістовій лінії не передбачає формування в молодших школярів поняття орфограма. Ним вони оволодівають практично. Ідеться про вироблення

вміння розпізнавати орфограму, перевіряти її, тобто здійснювати орфографічну дію на основі знання правописного правила. У свою чергу орфографічні правила учні можуть засвоїти лише за умови якісного опрацювання фонетичного, лексикологічного, словотвірного, граматичного матеріалу, а також розвинутого словника.

У програмі матеріал з правопису окремо не виділено. Він вивчається не як самостійний розділ, зі своєю системою і специфікою, а у зв'язку з розділами «Будова слова» і «Частини мови», «Звуки і букви». Такий порядок навчання правопису має як позитивні, так і негативні сторони. Як *позитивне* слід відзначити, по-перше, те, що паралельне опрацювання правопису і морфеміки, морфології, фонетики й графіки забезпечує оволодіння учнями різними видами мовного аналізу, необхідного для правильного написання слів з орфограмами. По-друге, школярі починають усвідомлювати необхідність глибоких і міцних мовних знань для формування як орфографічної грамотності, так і культури писемного мовлення.

Як зазначають лінгводидактики, для досягнення основної мети засвоєння правопису — формування в учнів орфографічної грамотності — необхідно розв'язати такі **завдання**:

- забезпечити засвоєння школярами основних орфографічних понять і правил;
- розвинути в учнів орфографічну пильність (здатність розпізнавати орфограми як у написаних, так і у сприйнятих на слух словах);
- виробити на основі теоретичних знань практичні правописні вміння;
- домогтися запам'ятовування написання слів з орфограмами, які не перевіряються;
- виховати в учнів потребу звертатися в разі необхідності до орфографічного словника, озброїти їх уміннями користуватися таким словником;
- сформувати в дітей навички самоконтролю і виправлення допущених під час письма орфографічних помилок.

Як записано в *Програмі середньої загальноосвітньої школи(1-4 класи)* , початковий курс української мови повинен:

- забезпечувати практичне засвоєння учнями найголовніших орфографічних, орфографічних та пунктуаційних правил української літературної мови;
- збагачувати словниковий запас й удосконалювати граматичний лад усного писемного мовлення школярів;
- удосконалювати в учнів каліграфічні навички, прищеплювати їм культуру оформлення письмових робіт;
- відпрацьовувати загальнонавчальні уміння й навички, передбачені програмами (користуватися підручником, словниками, довідковою літературою).

2. Умови формування в учнів орфографічної грамотності

Характеризуючи психофізіологічну природу орфографічної навички, дослідники обов'язково підкреслюють важливість мовленнєвого (фонематичного) слуху і кін естетичних (мовленнєворухових, або артикуляційних) відчуттів і уявлень. Під фонематичним слухом науковці розуміють здатність людини до аналізу й синтезу звуків мовлення. Відомо, що фонематичний слух формується в дошкільному віці і виконує смислорозрізнявальну функцію: сад — сядь, дим — дім. Мовленнєвий слух є складовою загального мовного розвитку особистості, йому сприяє кількісне і якісне вдосконалення словника, оволодіння механізмами говоріння, аудіювання, письма й читання, аналітичний підхід до будь-яких мовних явищ, готовність до самоконтролю. У процесі письма ми обов'язково відштовхуємося від мовленого слова, зіставляємо літературну, орфоепічну вимову з написанням, помічаємо збіг або розбіжність графічного і звукового варіантів слова, отже, *розпізнаємо орфограму*.

Серед важливих умов формування в учнів орфографічних навичок називають *свідоме й міцне засвоєння ними теоретичних знань з орфографії*, виконання достатньої кількості правописних вправ, різних за ступенем складності й рівнем самостійності. Крім того, формування орфографічних умінь і навичок не можна уявити без *участі всіх видів пам'яті*. Так, слухова пам'ять полягає в запам'ятовуванні на слух фонем, зорова — фіксує графічний образ слова. Кінестезична пам'ять пов'язує фонемний склад слова з м'язовими рухами артикуляційного апарату. Моторна ж пам'ять дозволяє зафіксувати буквенний склад слова в рухах м'язів кисті руки. Учитель, добираючи орфографічні вправи, має чітко усвідомлювати, який вид дитячої пам'яті працюватиме під час їх виконання. Наприклад, різні види списування, диктанти з попередньою зоровою підготовкою сприяють розвитку зорової пам'яті. Без запам'ятовування графічного образу слів не обійтися під час засвоєння учнями традиційних (історичних) написань.

Для навчання орфографії надзвичайно важливе значення має розвинута *орфографічна пильність*. Так називають здатність людини швидко розпізнавати орфограми і визначати їх типи. Орфографічна пильність також передбачає готовність знаходити власні або чужі помилки, допущені під час письма. Слід зазначити, що розпізнавання орфограми, її співвіднесення з правилом має відбуватися досить швидко, аби не затримувати процес письма, не відволікати від змістової сторони писемного висловлювання. Отже, починаючи з перших уроків письма, важливо пам'ятати про формування в учнів орфографічної пильності, навичок самоконтролю, всіляко запобігати можливим правописним помилкам у дитячих письмових роботах.

Прийнято вважати, що орфограми можна відшукати в словах за певними розпізнавальними ознаками. Це передусім розбіжність вимови й написання слова. Однак для такого виявлення орфограми необхідно, щоб учень не тільки почув слово, але й побачив його графічну форму. Часто такої можливості він позбавлений. Отже, школяр має за допомогою внутрішнього слуху навчитися під час диктанту і самостійного письма розпізнавати орфограми. Запам'ятовуванню таких розбіжностей сприяють численні вправи на **звуко-буквений аналіз і синтез**. Поступово в пам'яті дітей відкладаються звуки і звукосполучення, букви і буквосполучення, які найчастіше є небезпечними з точки зору їх написання. Це голосні звуки [е], [и], парні дзвінки й глухі приголосні в коренях слів, звукосполучення [йа], [йе], [йу], [йо], [йі], м'які подовжені приголосні тощо. Постійно звертаючи увагу школярів на важкі слова, на «помилконебезпечні» місця у словах, учитель виробляє в них автоматизм у знаходженні орфограм, у співвіднесенні звукового образу слова з правилами його графічного позначення.

Таким чином, у **формуванні орфографічної пильності молодших школярів можна виділити такі рівні:**

- **фонетичний** (розвиток мовленнєвого слуху учнів);
- **графічний** (запам'ятовування буквеного складу слів);
- **морфемний** (прогнозування орфограм у морфемах, підготовка до розв'язування граматики-орфографічних задач).

Уміння розпізнавати орфограму тісно пов'язане з розумінням значення слова, усвідомленням його словотворчих і граматичних відношень. Саме тому методика рекомендує для розпізнавання орфограми брати до уваги також її семантичні ознаки.

3. Правила правопису. Робота над їх засвоєнням

Поняття «орфограма» конкретизується під час вивчення **орфографічних правил**. До правил учень удаватиметься, розпізнаючи орфограми. Не менш важливі орфографічні правила для організації практичної роботи з метою формування правописних умінь і навичок.

Сучасна методична література класифікує всі **орфографічні правила на такі типи:**

1. **Одноваріантні правила**, які пропонують для однієї й тієї самої фонетичної чи граматичної ситуації лише один варіант написання (апостроф після префіксів, що закінчуються на приголосний, перед коренем, який починається зі звуків [йа], [йе], [йу], [йо], [йі]). Нерідко одноваріантне правило містить заборону, наприклад: «Одну букву не можна залишати на рядку або переносити на наступний рядок».

2. **Двоваріантні правила** містять указівку щодо написання, коли є вибір одного написання з двох варіантів. В українській орфографії таких правил небагато. Це: правила написання відмінкових закінчень іменників (-ою, -єю, -єю; -ом, -ем), прийменників і префіксів, префікса з- (с-), великої букви у словах тощо. Такі правила мають свій алгоритм — не менше двох дій, виконання яких дає можливість здійснити учневі вибір правильного написання, користуючись фонетичними, граматичними чи семантичними орієнтирами.

3. **Правила-рекомендації, інструкції щодо виконання дій**, пов'язаних із перевіркою написання слова. Приклади — правила перевірки слів з ненаголошеними [е], [и] в корені, дзвінками й глухими приголосними на зразок просьба, молотьба. Алгоритми цих правил найскладніші. Наприклад, щоб перевірити, яку букву голосного слід писати в слові с...рий (підвал), учневі необхідно вимовити слово відповідно до правил орфоєпії, виявити в ньому наголошений склад, перевірити, в якій частині слова ненаголошений голосний звук. А далі слід скористатися рекомендацією правила: змінити або дібрати таке споріднене слово, в якому голосний кореня буде під наголосом (сиро, сирість). Порівняти слова с...рий, сиро, сирість і визначити правильне написання: сирий. Цілком зрозуміло, що правила зі складними алгоритмами засвоюються молодшими школярами зі значними труднощами.

Отже, щоб забезпечити усвідомлення логічної структури двоваріантних правил і правил-рекомендацій, необхідно організувати на уроці ситуацію, коли учні самі виведуть правило індуктивним шляхом, на основі спостережень і аналізу мовних фактів.

Готуючись до опрацювання орфографічної теми, учитель, крім аналізу лінгвістичної природи написання, має чітко визначити, які вміння необхідні учням для перевірки орфограми. Так, засвоєння правопису слів з ненаголошеними [е], [и] в корені спирається на вміння швидко й безпомилково визначати місце наголосу в слові, розрізняти наголошені й ненаголошені голосні, вміти правильно знаходити в слові корінь, добирати споріднені слова або утворювати словоформи, свідомо вибирати з низки слів перевірні слова. У такий спосіб учитель з'ясовує вузлові питання теми, які мають перебувати в центрі уваги, суміжні знання і вміння, на які в ході роботи слід спиратися, конкретні труднощі, які доведеться долати.

У роботі над орфографічним правилом методисти виділяють етапи:

- 1) Постановка навчальної задачі шляхом створення проблемної ситуації, метою якої є мотивація вивчення правила.
- 2) Колективне виведення правила.
- 3) Робота над формулюванням правила й уточненням необхідного способу дії.
- 4) Первинне закріплення.

Проілюструємо процес роботи над правилом правопису закінчень іменників першої відміни в орудному відмінку однини (4 клас).

1. Створення проблемної ситуації.

Як правильно сказати і написати: Їжачок дріботів під грушою чи під грушею? Діти стрибали під черешньою чи під черешнею? Сироїжки ростуть під березею чи під березою?

2. Формулювання пізнавального завдання.

Як дізнатися, коли в орудному відмінку однини іменників першої відміни пишемо закінчення -ою, а коли -ею або -єю?

3. Спостереження за мовним матеріалом, його аналіз. Виведення правила.

сосна — під сосною вода — під водою річка — за річкою
межа — за межею площа — над площею задача — над задачею
яблуня — під яблуною земля — під землею Катруся — з Катрусею
лінія — лінією партія — партією акація — акацією

Відповідь на поставлене проблемне запитання. Запис опорних форм.

Їжачок дріботів під грушею (груша)

5. Робота над формулюванням правила. Зіставлення самостійно зробленого висновку з правилом, поданим у підручнику.

Уточнення необхідного способу дії. Складання схеми для відтворення здобутих знань.

I відміна. Орудний відмінок однини

Н. в. -а -жа, -ча, -ша, -ща -я -ія

О. в. -ою -ею -єю -єю

6. Первинне закріплення правила.

Якщо **правило** — це керівництво до дії, то первинне закріплення його передбачає письмо з детальним коментуванням усього ходу розв'язання орфографічної задачі. Наприклад: під стел... . Іменник I відміни в орудному відмінку однини. У називному відмінку стеля, виділяю закінчення -я. Тому пишу під стелею. Після оволодіння цим алгоритмом можна перейти до стислого коментування (пишу «ручкою», тому що «ручка») і самостійного запису учнями слів з пропущеними закінченнями.

Складні орфографічні правила методисти радять розчленовувати, допомагаючи таким чином учням усвідомити їх структуру і запам'ятати. Так, прочитавши правило перевірки слів з ненаголошеними [е], [и] в корені, слід поставити учням низку запитань:

— Зі скількох частин складається правило?

— Про що йдеться в кожній із них?

— Яка з частин, на вашу думку, є головною?

Корисно структуру цього орфографічного правила подати у вигляді схеми:

1. Що потрібно перевіряти? (букви, що позначають ненаголошені голосні [е], [и])
2. Де потрібно перевіряти? (у корені слова).
3. Як потрібно перевіряти? (змінити або дібрати споріднене слово).
4. Чим потрібно перевіряти? (наголошеним звуком).

Такий підхід до правила правопису слів з ненаголошеними [е], [и] в корені створює надійне підґрунтя для вивчення іншого правила з подібною алгоритмічною структурою (про позначення звуків [х], [дь], [зь] у корені (легко, боротьба, просьба). Після його засвоєння слід запропонувати учням зіставити обидва правила і зробити висновок, чим вони схожі і чим відрізняються.

У шкільній практиці навчання орфографії досить поширеними є **пам'ятки**, які можуть подаватися в готовому вигляді або складатися під керівництвом учителя. У такий спосіб молодші школярі засвоюють технологію користування орфографічним правилом, особливо на початкових етапах роботи за алгоритмом. Ось як виглядає **пам'ятка «Вживання апострофа після префіксів»**:

- Вимов і послухай слово.
- Визнач, чи є в слові префікс.
- Якщо префікс є, перевір, на який звук він закінчується.
- Якщо на приголосний звук, виділи перший звук кореня.
- Якщо корінь починається зі звука [й] (букви я, ю, є, ї), пиши апостроф.

Наприклад, учневі потрібно записати під диктовку слова розрізати, роз'яснити.

Ось як він має міркувати, виконуючи **рекомендації пам'ятки**:

1 крок. У слові розрізати префікс є.

2 крок. Префікс роз- закінчується на приголосний.

3 крок. Після префікса — [р]. Отже, апостроф не пишеться.

1 крок. У слові роз'яснити префікс є.

2 крок. Префікс роз- закінчується на приголосний.

3 крок. Після префікса — звуки [йа] (буква я). Отже, апостроф пишеться.

Орфографічні правила, як і визначення мовних понять, учням необхідно запам'ятати. Ідеться не про зазубрювання, а про свідоме запам'ятовування. Під час виконання різних орфографічних вправ учні багаторазово повторюють формулювання правила, яке вивчають, обґрунтовують правильність власної думки, переносять знання на новий мовний матеріал.

Отже, засвоєння орфографічного правила є складним і багатоступеневим процесом. **Засвоїти правило** — означає не тільки знати його формулювання й алгоритм використання, але також уміти застосовувати правило в умовах висловлювання власних думок, у

писемному мовленні. Щоб оволодіти безпомилковим письмом як видом мовленнєвої діяльності, орфографічна навичка має стати автоматизованою. А для цього слід багато разів повторити певні дії, виконати велику кількість вправ.

4. Види правописних вправ. Методика їх проведення

Успішність роботи з формування орфографічних навичок учнів обумовлюється усвідомленим засвоєнням мовних знань, а також добром варіативного дидактичного матеріалу, що відображає багатогранність певних навичок. Однією з важливих умов ефективного становлення орфографічних навичок є комплексна робота з формування вмінь розпізнавати орфограму за її фонетичними, фонетико-граматичними чи семантичними ознаками, співвідносити з відповідними правилами правопису, практично реалізовувати сформовані вміння у процесі писемного мовлення. Учителю необхідно зважати, що виробленню орфографічної навички сприяє не частота повторення типової дії, а включення у процес тренування активної і свідомої діяльності, що передбачає аналіз, порівняння, вибір, класифікацію тощо.

Практична зорієнтованість опанування мовним складником змісту освітньої галузі зумовлює необхідність використання завдань, спрямованих на комплексне опанування орфограмами й правописними правилами та формування вміння застосовувати їх у процесі створення мовленнєвих висловлювань.

Особливе місце в методичній літературі посідає питання про роль *вправ* під час вироблення орфографічної навички. **Правописні вправи** на уроці мають бути різноманітними, однак при цьому обов'язково враховується лінгвістичний характер виучуваного орфографічного матеріалу, тобто відповідність вправ природі орфограми. Наприклад, засвоєння фонетичних написань буде успішнішим, якщо переважатимуть слухові вправи. Добираючи вправу, учитель обов'язково продумає, які логічні операції покладено в основу її виконання (аналіз, синтез, узагальнення, класифікація тощо). Також доцільно не повторювати один і той самий мовний матеріал (слова, словосполучення, речення) на різних етапах роботи над орфографічним правилом.

Види орфографічних вправ

- вправи на артикулювання звуків, деформована вимова яких спричиняє появу помилок;
- вправи для сприймання тексту на слух;
- звуко-буквений аналіз слів;
- вправи для зорового сприймання навчального матеріалу;
- ускладнене списування;

- неускладнене списування;
- творчі вправи;
- диктант «Перевіряю себе»;
- коментоване письмо.

Вправи на часткове застосування правила мають місце в основному на уроках вивчення орфографічних правил зі складною алгоритмічною структурою, коли відпрацьовується кожний крок розв'язання правописної задачі. Наприклад, під час роботи над темою «*Правопис слів з ненаголошеними голосними [e], [и] в корені*», учням слід запропонувати такі вправи:

1. До поданих слів дібрати споріднені (кислий, мир, глибоко). Які з них під час написання потрібно перевіряти?
2. Чи можна перевірити слово силач словом села? Якщо ні, то чому? Дібрати таке, яке було б перевірним.
3. Списати групи споріднених слів, позначити в них корінь, підкреслити букви, що позначають ненаголошені голосні [e], [и]. Які зі споріднених слів можуть бути перевірними? димовий, дим, димити, димок, задимлений; весляр, веслувати, весло, весла.
4. Списати, вставити пропущені букви, в дужках написати перевірочне слово.

Дрімає з...мовий ліс. Холод скував д...рева і запорошив їх снігом. Застигли білі б...рези і могутні дуби. Повисли до з...млі тоненькі гілочки в...рби. Мовчки дрімають з...лені сосни.

До **вправ на повне застосування орфографічного правила** можна зарахувати пояснювальний і контрольний диктанти, а також різні види творчих вправ (письмо по пам'яті, диктант-переклад, вільний диктант, переказ тексту, сприйнятого зором або на слух). Сформованої орфографічної навички потребує запис учнем самостійно створеного зв'язного висловлювання, тексту певного типу і стилю. Саме якість писемного оформлення думок у творчій роботі є показником сформованості в молодших школярів орфографічної грамотності.

Традиційно основними видами орфографічних вправ є **списування й диктанти**. Принципова різниця між ними полягає в тому, що мовний матеріал при списуванні сприймається зором, а під час диктанту — на слух. Початкові вміння списувати формуються вже на заняттях з навчання грамоти. Основними вимогами до учнів під час виконання таких завдань є: а) усвідомлювати слова, речення, тексти; б) списувати по складах, а не по буквах; в) перевіряти написане (перечитувати, зіставляти зі зразком).

Надзвичайно важливо забезпечити свідомий характер списування учнями мовного матеріалу. З цією метою слід частіше вдаватися до коментування, яке допомагає **засвоїти алгоритм списування**:

1. Орфоепічне читання слів, речення («Читаю, як вимовляємо»).
2. Орфографічне читання («Читаю, як пишемо»).
3. Зіставлення вимови й написання («Порівнюю вимову й написання»).
4. Знаходження випадків невідповідності (розбіжності) вимови та написання («Відмічаю місця розбіжності»).
5. Запис слів (речення). («Диктую собі слова (речення), як пишемо. Записую»).
6. Перевірка написаного шляхом порівняння зі зразком («Порівнюю написане зі зразком»).

У методичній літературі подається така класифікація **видів списування**. За **способом виконання списування** буває просте (буквальне), вибіркоче і творче. Нерідко виділяють лише два види списування: копіювання і творче. Копіювання має місце в основному на уроках письма в 1 класі. Списування з різними завданнями (вибрати, підкреслити, вставити пропущені букви, слова, відновити речення тощо) слід розглядати як варіанти **творчого списування**.

Вибіркове списування передбачає свідоме відшукування певних мовних явищ, тобто попередній лінгвістичний аналіз поданого матеріалу. Часто завдання на вибіркоче списування органічно поєднуються з класифікацією мовних фактів. Наприклад: Виписати слова з ненаголошеними [є], [и]: у першій стовпчик — слова, які відповідають на питання хто? що?, у другий — на питання який?, у третій — на питання що робити? що зробити?.

Досить ефективними є спроби доповнити орфографічні вправи **словниково-логічними завданнями**. Наприклад: Виписати з поданих слів окремо назви рослин і назви тварин. Вставити пропущені букви (абр...кос, ап...льсин, ч...ремха, в...рблюд, пш...ниця, ч...решня, в...дмідь, дят...л, л...мон).

Отже, **вибіркоче списування** дозволяє зосередити увагу учнів на словах з певною орфограмою, активізувати їхню розумову діяльність і, найголовніше, зекономити навчальний час на уроці, охопивши при цьому значну кількість слів на виучуване правописне правило.

Метою завдань на **творче списування** є також активізація пізнавальної діяльності школярів, навчання їх свідомо виконувати всі операції, пов'язані із застосуванням орфографічних правил, розвиток мовлення на лексичному, граматичному і текстовому рівнях. Виконуючи завдання на творче списування, учні відтворюють поданий мовний матеріал, вносячи певні зміни. У методичній літературі і в досвіді вчителів-практиків описано чимало прикладів творчого списування. Це і зміна форми вихідного слова, і доповнення речення, і робота з деформованим матеріалом, і переконструювання поданих словосполучень, речень або текстів. Наприклад: *Спишіть, розкривши дужки і поставивши іменники, що в дужках, в орудному відмінку однини. Під старою (груша) сиділи двоє хлопчаків.*

Методика організації творчого списування включає обов'язкове пояснення учням мети роботи, повторення теоретичного матеріалу (правила), яким вони будуть користуватися, а також колективний аналіз 1—2 прикладів. Виконана робота перевіряється. Важливо забезпечити усвідомлення учнями мети списування, тобто мотивацію виконання орфографічного завдання. Для цього вчитель запитує школярів: «Над виробленням яких умінь будемо працювати? Для чого вони нам потрібні?» Підсумовуючи зроблене, також слід наголосити на тому, які вміння відпрацьовувалися, з якими труднощами діти стикалися під час виконання завдання, які причини цих труднощів.

Рівень сформованості в учнів початкової школи вмінь списувати перевіряється, а якість його оцінюється за допомогою формульованого оцінювання.

Цікавим і ефективним видом роботи з формування орфографічних навичок є **орфографічне лото**. Гру можна проводити на початку уроку для активізації мислення. Учень витягує картку зі словом на певне правило, має назвати правило, навести приклади (не менше 5), назвати винятки з правила.

Як усна розминка може проводитися **гра «Знайди зайве»**.

Розвивати позитивні мотиви у навчанні допоможе **самостійна пошукова робота** учнів. Головне тут – зацікавити дітей, спонукати до співпраці, формувати бажання самовдосконалення, самонавчання. Суть роботи полягає у пошуку потрібної інформації та записуванні певних пояснень (орфографічне правило) на одному боці картки, а прикладів – на іншому. Можливий і такий варіант роботи: з одного боку записано правило, з іншого діти наводять приклади.

Ефективними і цікавими для учнів на уроках є різноманітного роду **вправи з ключем, розгадування кросвордів**, які готує як сам учитель, так і учні.

У роботі слід приділяти увагу диференційованому підходу до навчання. З огляду на те, що рівень знань і пізнавальні можливості учнів різні, під час вивчення чи повторення певних тем треба розробляти завдання різної складності. Наприклад, для учнів з низькою сформованістю орфографічних знань та умінь для самостійно-пошукової роботи пропонуються картки, заповнені з обох сторін. Вони виконують вправу, а потім перевіряють правильність її виконання (формулювання правила чи підбір прикладів). Учням з високою сформованістю знань та умінь пропонується, наприклад, скласти вправу-завдання з відповіддю на зворотному боці картки (такі картки потім можна використовувати вчителем під час закріплення чи перевірки знань).

Також учням з високими творчими можливостями і сформованістю самостійності у роботі можна запропонувати скласти кросворди, гру-завдання, дібрати слова до словникового диктанту на певну тему і провести такий диктант, скласти мовну казку,

загадки, опорної схеми, план тощо. Довіра до дитини у підготовці завдань сприяє формуванню активної, творчої особистості.

Диференціації навчання, особистісному підходу також сприяє використання **інтерактивних вправ**, коли навчальний процес відбувається за умови постійної взаємодії всіх учнів, навчання у співпраці, яке сприяє виробленню атмосфери співробітництва, взаємодії. Найбільш ефективними для формування орфографічної грамотності є наступні **технології інтерактивного навчання**:

Технології кооперативного навчання:

- робота в парах;
- ротаційні (змінювані) трійки;
- два-чотири-разом;
- «Карусель»;
- робота в малих групах (діалог, синтез думок, спільний проект, пошук інформації, «коло ідей»);
- «Акваріум».

Технології колективно-групового навчання:

- обговорення проблеми в загальному колі;
- «Мікрофон»;
- незакінчені речення;
- «Мозковий штурм»;
- «Навчаючись учись» («Кожен учить кожного», «Броунівський рух»);
- «Ажурна пилка» («Мозаїка»);
- аналіз ситуації (case-метод);
- «Дерево рішень».

Крім постійної роботи учнів з *орфографічними словниками*, у шкільній практиці можливі й настінні орфографічні словники – змінні таблички з переліком слів або словосполучень, правопис яких необхідно запам'ятати.

На таких таблицях повинно бути приблизно 10-20 слів чи словосполучень. Виходячи з потреб вивчення орфографічного матеріалу, їх треба міняти через 10-12 днів. Настінні орфографічні словники сприяють попередженню помилок і успішній роботі над їх усуненням.

Серед різноманітних засобів, що застосовуються у школі для досягнення глибоких знань учнів з мови, дуже важливе місце відводиться роботі над **виправленням помилок**. Не слід обмежуватись лише учительською перевіркою виконання учнівських робіт, а й

використовувати самоперевірку, взаємоперевірку. Це привчає школярів критично ставитися до своїх помилок і помилок товаришів.

5. Використання алгоритмів для формування орфографічної навички

Головна увага вчителя у процесі навчання української мови має бути зосереджена на формуванні орфографічної грамотності учнів у їхньому мовленнєвому розвитку. Учні молодшого шкільного віку «мають засвоїти і самостійно користуватися у процесі письма тими правилами правопису, алгоритм застосування яких є простим (1-2 кроки у міркуванні, наприклад, уживання знака м'якшення в кінці слова, правописної літери у власних назвах; написання не з дієсловами тощо). Решта правил, які передбачають складний алгоритм застосування, засвоюються на пропедевтичному рівні. Виробленню стійких орфографічних навичок сприяють такі умови: знання орфографічних правил і схеми застосування їх, уміння виконувати орфографічний розбір, запровадження різноманітних вправ, спрямованих на відпрацювання вміння використовувати правила на практиці.

Вирішуючи питання про роботу над формуванням у школярів молодшого шкільного віку орфографічних навичок, учитель повинен передусім урахувати психологічну природу цієї навички.

Таким чином, *орфографічна навичка* — це автоматизована дія, яка формується на основі вмінь, пов'язаних із засвоєнням комплексу знань і їх застосуванням на письмі. Автоматизацію вона розглядає як вищий ступінь сформованості орфографічної дії, коли той, хто пише, уже не замислюється над уживанням тієї чи іншої букви (орфограми), а пише її автоматично. Так, учні вживають букви на позначення відповідних їм звуків, не замислюючись над елементами цих букв, хоча на етапі формування графічних умінь усвідомленими діями були саме ці елементи.

Оскільки орфографічна навичка формується в діяльності і є результатом багаторазових дій, у методиці навчання орфографії приділяється серйозна увага вивченню закономірностей такої діяльності, а також шляхів і засобів підвищення ефективності навчання орфографії з урахуванням цих закономірностей. Важливим компонентом формування орфографічної навички є *застосування алгоритмів*.

На початковій стадії — це автоматизований компонент діяльності, на завершальній автоматизований спосіб її виконання.

Перш ніж приступити до роботи над певною орфографічною навичкою, важливо встановити, які знання і вміння становлять її фундамент, якими частковими операціями повинен володіти учень, у які взаємодії мають вступати ці часткові операції між собою.

М.В. Бардаш розрізняє *два шляхи утворення навички*:

- 1) оволодіння навичкою розпочинається з усвідомлення правил і прийомів (цей спосіб найбільш характерний для школи);
- 2) утворення навички йде практичним шляхом, без попереднього повідомлення теоретичних відомостей, спираючись на практичні вказівки інших людей чи власний досвід. Навички, які утворювані шляхом усвідомлення правил, утворюються швидше порівняно з навичками, засвоюваними суто практично.

Оснoву кожної орфографічної навички становлять цілком певні знання і вміння.

Найважливішими умовами оволодіння навичкою є:

- 1) знання правил;
- 2) знання прийомів, правил і вміння їх застосовувати;
- 3) вправи, які відображають ці вміння на всіх етапах, у тому числі повторення й узагальнення.

А також:

- 1) високий рівень викладання орфографії;
- 2) зв'язок між сформованістю орфографічної навички та її розвитком;

Можемо простежити за послідовністю формування орфографічної навички:

- ✓ життєва (навчальна) ситуація, яка створює необхідність перевірити орфограму, учень усвідомлює мотиви завдання, яке намічається виконати, ставить мету, усвідомлює завдання;
- ✓ пошук способу виконання дії: опора на знання, правило, досвід;
- ✓ складання алгоритму виконання дії за правилом, «кроками»;
- ✓ виконання дії за алгоритмом, правилом, планування дії, за наміченим планом — поетапно, по «кроках»;
- ✓ повторне багаторазове виконання дії за планом, за алгоритмом — в умовах, які змінюються і варіантах з поступовим згортанням алгоритму, скороченням дії;
- ✓ поява елементів автоматизму, його посилення в результаті багаторазового виконання однотипних дій (вправ);
- ✓ досягнення повного автоматизму, безпомилкового письма; поступова відмова від застосування правила: їх роль вичерпана, на їх основі формується орфографічна навичка.

Так відбувається перебіг процесу формування орфографічної навички її поступовий перехід в автоматизовану дію: мотив, мета — вибір способу дії — алгоритм — дія — повторна дія, вправи — поява елементів автоматизму — поступове «згортання» алгоритму — автоматичне написання орфограми. Результативність алгоритму полягає в тому, що

обов'язково призводить до правильного написання, а винятки записуються у вигляді окремого списку.

Кожний *алгоритм* — органічне поєднання конкретної мовної ситуації та правила. Тому починати роботу з алгоритмом треба тільки після уважного ознайомлення з правилом.

Мета застосування алгоритмічної моделі — довести орфографічну навичку до автоматизму. Але про повний автоматизм навички письма учнів 1-4 класів говорити неможливо, оскільки основою навчання орфографії в початковій школі є постійний самоконтроль, уміння знаходити орфограми і перевіряти їх. Відбувається це завдяки системі орфографічних вправ. Зазвичай орфографічна робота повинна логічно вплітатися в загальну систему навчання мови учнів молодшого шкільного віку, пов'язуватися з розвитком мовлення їхнього, із засвоєнням правильного, виразного читання, інтонації, збагаченням словника, розвитком комунікативних здібностей, вихованням любові до рідного слова.

Орфографічні алгоритми

I. Під час переносу сполучення букв ЙО не можна розривати.

1. Напиши слово.
2. Визнач, чи є в ньому буквосполучення ЙО .
3. Поділи слово на склади для переносу, не розриваючи буквосполучення ЙО.

II. Переносючи слово, буквосполучення дж,дз, розривати не можна

1. Напиши слово.
2. Знайди в ньому буквосполучення дж, дз.
3. Визнач скільки звуків позначають буквосполучення дж, дз.
4. Якщо буквосполучення дж, дз позначають один звук, то поділи слово на склади для переносу не розриваючи ці буквосполучення.

III. Власні іменники пишуться з великої букви

1. Визнач чи є іменник власною назвою.
2. Пиши з великої букви, якщо це так.

IV. Написання апострофа після префікса, що закінчується приголосним звуком, перед Я, Ю, Є, Ї

1. Визнач у слові корінь і префікс.
2. Назви першу букву кореня.
3. який звук позначає остання буква префікса.
4. Якщо корінь починається буквами Я, Ю, Є, Ї, а кінцевий звук префікса – приголосний твердий, то між ними став апостроф.

V. Перед буквами К, П, Т, Х, Ф завжди пишеться префікс С-.

1. Визнач у слові корінь і префікс.

2. Якщо корінь починається буквами К,П, Т, Х, Ф, то пиши префікс С-

3. Якщо корінь починається іншою буквою, пиши префікс З-.

VI. Апостроф ставиться після букв Б,П,В,М,Ф перед буквами Я,Ю,Є,Ї, якщо вони позначають два звуки: [йа], [йу], [йє], [йї].

1. Напиши слово без апострофа.

2. Знайди в слові сполучення букв Б,П,В,М,Ф із буквами Я,Ю,Є,Ї.

3. Визнач, скільки звуків позначають букви Я, Ю,Є,Ї.

4. Якщо Я,Ю,Є,Ї позначають два звуки, то перед цим буквами постав апостроф.

VII. М'якість приголосних звуків перед О позначається м'яким знаком.

1. Вимов слово.

2. Прислухайся, чи є в слові звук [о].

3. Визнач, який звук перед [о] – голосний чи приголосний.

4. Якщо це приголосний, то визнач який – твердий чи м'який.

5. Якщо приголосний перед [о] м'який, то познач його м'якістю на письмі буквою Ъ.

VIII. Під час написання слова з ненаголошеними [е], [и] треба перевіряти наголосом.

Щоб знати, яку букву Е чи И писати в ненаголошеному складі кореня, треба змінити слово або дібрати до нього спільнокореневе так, щоб ненаголошений голосний став наголошеним.

1. Добери до поданого слова спільнокореневі.

2. Визнач в усіх словах корінь.

3. Вибери наголошений корінь.

4. Визнач, яка буква позначає наголошений звук.

IX. М'які подовжені звуки позначаються на письмі двома однаковими буквами.

1. Вимов слово.

2. Визнач, як вимовляється кожний приголосний звук.

3. Вибери, які з них м'які.

4. Серед м'яких визнач, чи є звук, що вимовляється подовжено.

5. Якщо є, то на письмі познач його двома однаковими буквами.

6. Орфографічний розбір

Одним з найважливіших видів роботи майже на кожному уроці української мови в початковій школі є *орфографічний розбір*. Як і інші види мовного аналізу, він застосовується на різних етапах уроку переважно з навчальною метою, хоч може виконувати і контрольну функцію, оскільки, пояснюючи орфограму, учень приводить у дію весь необхідний запас теоретичних знань, умінь і навичок з фонетики й графіки, лексики, словотвору, морфології та синтаксису. Цілком зрозуміло, що включення орфографічного розбору в уроки вивчення

більшості програмових тем зумовлено як зв'язками орфографії з іншими розділами науки про мову, так і важливістю, складністю і тривалістю формування в учнів міцної орфографічної грамотності.

Систематична робота, пов'язана з поясненням орфограм, привчає школяра до певної послідовності операцій, певного ходу міркувань. Конкретизація загальної схеми орфографічного розбору залежить від характеру умов вибору орфограми і формулювання орфографічного правила.

Пропонується такий порядок орфографічного розбору:

1. Знайти орфограму або орфограми в слові (якщо проводиться не частковий, а повний аналіз виділеного слова).
2. Співвіднести виділену орфограму з відповідним правилом і дати визначення цього орфографічного правила.
3. Графічно позначити орфограму в слові.

Орфографічний розбір може бути повним і частковим.

Частковий розбір дає можливість закріпити тільки-но вивчену орфограму.

Повний орфографічний розбір передбачає аналіз усіх орфограм, які трапилися у слові або тексті. Найчастіше він має місце під час систематизації й узагальнення вивченого орфографічного матеріалу, а також виконання тренувальних вправ на етапі вдосконалення правописних навичок школярів. Слід зауважити, що орфографічний розбір не є чимось ізольованим, він входить до системи орфографічних вправ, може бути елементом списування або диктанту. Для правильного вибору орфограми у слові необхідно зіставити написання, які визначаються вимовою, і написання, що регулюються орфографічними правилами. Для цього слід визначити в слові наголос, поділити слово на склади, знайти наголошений склад і наголошений голосний. Знайти орфограму — означає вказати її місце в морфемі. Слово розбирається за будовою, виділяються його значущі частини. Для правильного вибору орфограми необхідним є також урахування морфологічних умов (приналежності до певної частини мови), семантики морфем. Пояснення орфограми в слові завершується формулюванням правила, яке регулює її написання. Формулювання правила є узагальненням конкретного випадку пояснення орфограми в слові і водночас створює передумови для виконання низки орфографічних вправ на закріплення правопису орфограми.

Молодший школяр виконує орфографічний розбір в *усній формі*. Пояснення ним орфограми є зв'язним міркуванням. При цьому вчитель стежить за логічною структурою викладу думок, умінням учня встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Різновидами орфографічного розбору є ***фонетико-орфографічний і граматико-орфографічний***.

Фонетико-орфографічний розбір слова передбачає аналіз фонетичних написань. За своєю суттю й методикою він нагадує частковий звуко-буквений розбір. Наприклад: у слові взуття є подовжений м'який приголосний звук [т' :]. На письмі позначаємо його двома однаковими буквами тт.

Граматико-орфографічний розбір має на меті пояснити правопис відмінкових закінчень іменників, прикметників, особових закінчень дієслів тощо. Отже, під час його проведення учні називають граматичні ознаки слова. Наприклад: читаємо — дієслово теперішнього часу, множина, 1 особа, належить до I дієвідміни, тому що в 3 особі множини має закінчення -ють (читають). А ми знаємо, що дієслова I дієвідміни в 1 особі множини мають закінчення -емо, -ємо. Отже: читаємо.

Найскладнішим видом орфографічного розбору є **аналіз морфологічних написань**. Тут має місце поєднання фонетико-орфографічного і морфемного розбору. Наприклад: у слові глибокий наголошений склад бо. Корінь слова глиб- (глибина, заглибитися, глибочінь). Ненаголошений голосний у корені. Ми знаємо правило правопису слів з ненаголошеними голосними [е], [и] в корені. Добираємо перевірне споріднене. Таким словом є глибоко. Тепер у корені чітко вимовляємо звук [и]. Значить, у слові глибокий слід писати букву и.

7. Методика роботи над різними видами написань

✚ Методика роботи над фонетичними написаннями

Зважаючи на лінгвістичну природу українського правопису, слід чітко розмежовувати методичні підходи до опрацювання різних за своїм характером написань. Розглянемо, як здійснюється в початковій школі вивчення написань, що **визначаються вимовою**.

Основи грамотного письма, як відомо, закладаються з перших уроків навчання грамоти. Так, у добукварний період діти оволодівають умінням розрізняти за артикуляцією та на слух голосні й приголосні звуки, тверді та м'які приголосні, послідовно вимовляти звуки у словах, виконувати різні завдання аналітико-синтетичного характеру. Крім того, першокласники вчаться встановлювати співвідношення між звуками й літерами, позначати звуки буквами, писати з ними склади, слова, речення. Через поверхове засвоєння учнями основ фонетики, орфоєпії та графіки в їхніх письмових роботах трапляються помилки на пропуск літер, заміну однієї букви іншою, перестановку, недописування останніх букв у словах. Практика свідчить, що **орфографічна грамотність учнів перебуває у прямій залежності від глибини й міцності фонетичних знань**. Більшість орфографічних помилок пояснюються не стільки незнанням правил, скільки невмінням практично розібратися у звуковому складі слів, нерозумінням подвійної ролі букв я, ю, є, ї.

Фонетичні написання засвоюються учнями на уроках навчання грамоти в 1 класі і під час опрацювання розділу «Звуки і букви» в 2 класі. Психологи і методисти стверджують, що ці написання не потребують особливих зусиль з боку як учителів, так і учнів. Передумовами успішної роботи над ними є володіння *нормами літературної вимови і розвинутий фонематичний слух*. Саме на цьому слід зосередитися, організовуючи процес засвоєння учнями фонетичних написань. Науковцями експериментально доведено необхідність навчання школярів вимовляти слова згідно з нормами української орфоєпії. Так, літературна вимова слів із дзвінкими приголосними (дуб, гриб, злазь, ніж, книжка, указка) є надійним підґрунтям їх правильного написання. Аналогічно від спостережень за вимовою слів з м'якими подовженими приголосними (плаття, волосся, завдання), тренувальних вправ орфоєпічного характеру учні переходять до графічного позначення цих звуків двома однаковими буквами.

Опорними вміннями під час засвоєння фонетичних написань є вміння виконувати **звуковий і звуко-буквений аналіз** слів для подальшого безпомилкового відтворення слова в усному мовленні й на письмі. Якщо дитина достатньо володіє звуковим аналізом, розуміє співвідношення між звуковою стороною слова та його значенням, то їй неважко усвідомити, що, наприклад, апостроф ставиться після букв, які позначають тверді приголосні звуки перед літерами я, ю, є, ї, що позначають по два звуки (м'яч, пір'я, в'їзд, любов'ю).

Для більшої наочності слід запропонувати учням позначити в словах звуки. Це сприятиме підкріпленню слухового образу зоровим. Наприклад: [м'яч], [пір'я], [в'їзд], [л'убов'ю]. Школярі зайвий раз переконуються в тому, що в усіх словах між приголосним і голосним з'являється звук [й]. Склавши звукові схеми слів м'яч і з'їв, учні бачать, що вони мають однаковий вигляд: [-=о-] і [-=о-]. Отже, орієнтиром під час написання слів з апострофом надалі стає наявність у словах звука [й] та його місце (після твердого приголосного).

Тільки після того як діти навчаться пояснювати фонетичне явище, яке є необхідною умовою для вживання апострофа, можна узагальнити всі випадки написання таких слів. За такого підходу молодші школярі можуть одночасно засвоїти всі правила вживання на письмі апострофа, об'єднавши їх в одне.

Найефективнішими методами навчання є *спостереження й аналіз мовних явищ і виконання дітьми вправ*. Серед прийомів навчання найбільш поширеними є такі: використання вимовного зразка (прийом наслідування); фонетико-орфоєпічний та фонетико-графічний розбори; прийом порівняння вимовних дій, слухових сприймань, фонетичної і графічної форми слова.

✚ Засвоєння молодшими школярами морфологічних написань

Крім написань, що визначаються вимовою, існують і такі, які опосередковано спираються на вимову слова. Їх називають морфологічними. Шкільні правила для таких написань вимагають перевірки шляхом змінювання слова або добору споріднених слів. Отже, стає очевидним, що засвоєння молодшими школярами морфологічного принципу правопису вимагає створення міцної граматичної і словотвірної основи.

Щоб визначити, яку букву голосного чи приголосного звуків писати, наприклад, у словах зимовий, молотьба, необхідно знати, до якої частини слова ця буква належить. Проаналізувавши морфемну будову слова, учень матиме змогу з'ясувати написання тієї чи іншої «сумнівної» букви. Кожна значуща частина слова, незважаючи на певні зміни в її звуковому складі, має завжди постійне, однакове накреслення. Таке однакове написання при цьому досягається завдяки дії аналогії в позначенні кожної морфеми (зима, зимувати, зимно, зимонька; молот, молотити, молотарка, молотьба).

Значна кількість помилок на правопис слів з ненаголошеними [е], [и] і парними дзвінками й глухими приголосними в корені слова пояснюється частотністю їх уживання, а також труднощами, пов'язаними із застосуванням цього правила на практиці. На думку методистів, робота над цими орфографічними темами дає високі результати, якщо вона проводиться в системі. Ідеться передусім про відбір лексичного матеріалу, який може бути використаний для вироблення в учнів навички правопису слів з такими орфограмами, аби вчитель міг спланувати орфографічну роботу з урахуванням зростання складності, осмислити потік слів на ці правила, передбачити труднощі засвоєння їх правопису.

Згідно з чинною програмою оволодіння навичкою правопису слів з орфограмами в корені відбувається поетапно. Успіх цієї роботи забезпечується попереднім виробленням навички структурного аналізу, саме тому морфологічні написання розглядаються під час опрацювання теми «Будова слова». Важливість навички морфемного аналізу для орфографічної грамотності взагалі і для правопису слів з ненаголошеними [е], [и] і парними дзвінками і глухими в корені зокрема доводити не варто: усі педагоги це розуміють, однак цьому аналізу приділяється недостатньо уваги. І навіть там, де він проводиться часто, нема системи в доборі слів, не завжди враховується виучуваний правописний матеріал. Наприклад, нерідко учням пропонують для морфемного розбору слова з наголошеними голосними в корені, префіксами й суфіксами, написання яких не дає помилок. Отже, науковці радять морфемний аналіз слів тісніше поєднувати з орфографічним розбором. Для цього слід добирати слова, насичені виучуваними орфограмами. *Наприклад: зернина, зеленуватий, виписка, вимерзання, весельчак, вершечок тощо.* Структурний аналіз допомагає закріпити програмовий матеріал, запобігає помилкам, тому що він є одночасно і

смісловим аналізом. А для правопису зазначених слів знаходження кореня допомагає учням більше, ніж перевірка наголосом. Саме тому будь-яке домашнє завдання з мови у 3—4 класах слід доповнювати морфемним аналізом кількох слів.

У процесі засвоєння *морфологічних написань* важливо розрізняти *три етапи роботи* і на кожному з них розв'язувати свої завдання.

1 етап — підготовка до вивчення правила і створення умов для його засвоєння (1—2 класи).

2 етап — вивчення правила, його закріплення й поглиблення з метою вироблення вмінь і доведення їх до рівня міцної, свідомої навички (3—4 класи).

3 етап — подальше повторення в курсі рідної мови в основній ланці школи.

Як бачимо, засвоєння молодшими школярами морфологічної орфографії спирається на сформовані в них спеціальні мовні вміння:

- у галузі фонетики: розрізнення голосних і приголосних, наголошених і не-
- наголошених голосних, дзвінких і глухих приголосних та ін.;
- у галузі морфеміки і словотвору: добір споріднених слів, виділення морфем
- у складних за будовою словах та ін.;
- у галузі морфології: визначення частин мови за сукупністю істотних ознак,
- змінювання слів різних частин мови;
- у галузі синтаксису: синтаксичний аналіз складних словосполучень.

Узагальнюючи сказане, слід наголосити, що в інтересах оволодіння молодшими школярами морфологічними написаннями необхідно домагатися не засвоєння мовної теорії, а вироблення практичних умінь звуко-буквеного, морфемного, морфологічного та синтаксичного аналізу й синтезу. Як справедливо зазначають науковці-методисти, у разі усвідомленого написання слів з такими орфограмами учні оперують знаннями з фонетики, словотвору, морфології та синтаксису у взаємодії.

Показниками належного рівня оволодіння морфологічними написаннями є такі вміння школярів:

- знайти орфограму, що потребує перевірки, і зазначити, в якій морфемі вона знаходиться;
- пояснити, чому слово перед записом потрібно перевіряти;
- правильно дібрати перевірне слово;
- обґрунтувати, чому дібране слово є перевірним;
- самостійно дібрати слово на це правило.

Особливості засвоєння смислових написань

Як уже зазначалося, робота над семантичними написаннями невіддільна від розкриття смислу слів, словосполучень, розмежування певних понять. Саме диференційні написання ілюструють роль орфографії як активного засобу оформлення думок того, хто пише.

Засвоюючи такі написання, школярі усвідомлюють, що орфографія забезпечує взаєморозуміння автора й читача. *Наприклад: Не крутисся з підносом у мене під носом. або: Дівчинка Поля повернулася з поля.* Аналіз цих та інших прикладів свідчить, що для правильного написання не завжди вистачає лексичного аналізу. Важливо також співвіднести матеріал з морфологічними категоріями. Отже, розгляд семантичних написань нерідко доводиться пов'язувати з граматичним розбором. Наприклад, засвоюючи написання однозвучних префіксів і прийменників, учні орієнтуються:

- на суть префікса як значущої частини слова і прийменника як окремого слова (частини мови);
- можливість уставити між ним (префіксом чи прийменником) і наступним словом інше слово;
- функцію префікса як словотворчої морфемі і прийменника як засобу зв'язку слів у реченні;
- наявність префіксів у складі дієслова і неможливість уживання прийменника перед словами цієї частини мови.

Виходячи з цього, перед учителем постають завдання: розкрити учням спосіб розрізнення омонімічних префіксів і прийменників, теоретично обґрунтувати його, сформулювати правило, побудувати алгоритм «Як розрізняти префікси і прийменники», навчити школярів користуватися правилом і алгоритмом.

Етапність роботи над темою «Префікси і прийменники», як рекомендує проф.

М. Р. Львов, має бути такою:

1. Спостереження учнів під керівництвом учителя за функцією прийменників у синтаксичних конструкціях (словосполученнях або реченнях). Учні переконуються в тому, що прийменники відносяться до іменників, вони зв'язують слова в словосполученні або реченні (прочитав у книжці).
2. Доповнення словосполучень, складання речень із ними. Наприклад: зіскочив з... Діти ставлять запитання (Зіскочив з чого?), додають різні іменники (паркан, дерево, стіна, стілець), складають речення (Рудий кіт зіскочив з дерева).
3. Зіставлення префікса і прийменника, узагальнення знань про префікс як значущу частину слова, його словотворчу функцію (іхати — заїхати, переїхати, виїхати, об'їхати, наїхати).
4. «Лінгвістичний експеримент», суть якого полягає у спробі вставити між префіксом/прийменником і словом інше слово або запитання. «Забігли за сарай» — забігли за старий сарай, отже, «за» — це прийменник. У слові ж «забігли» після «за-» ні запитання, ні прикметника вставити не можна. Це префікс. Важливо привернути увагу школярів до того, що з дієсловами вживаються тільки префікси. Закріплюючи вміння учнів розпізнавати

омонімічні префікси/прийменники, вчитель добирає відповідний дидактичний матеріал (словосполучення на зразок: закинув за шафу, налетів на дерево, відскочив від вікна, підсунув під парту), який пропонується для різноманітної аналітико-синтетичної роботи.

Запам'ятовування історичних написань

Чинна програма з української мови передбачає в кожному класі початкової школи вивчення слів, правопис яких слід запам'ятати. Написання їх не можна підвести під відомі учням правила. Сучасна методика навчання молодших школярів орфографії орієнтує вчителя на систематичну роботу з такими словами, причому для кращого їх засвоєння радить користуватися тематичним групуванням слів. Наприклад:

Професії. Учитель, учителька, агроном, комбайнер, космонавт, механік, електрик, інженер.

Школа. Портфель, учитель, учителька, читання, черговий, бібліотека, директор, колектив, коридор, дисципліна, портрет, чернетка, юннат.

Рослини. Лимон, редиска, цибуля, ясен, абрикос, айстра, кукурудза, очерет, пшениця, черемха, черешня, ярина.

Більшість відомих у шкільній практиці прийомів роботи зі словами, що пишуться за традицією, розраховано на механічне запам'ятовування зорового образу слова. Останнім часом широко застосовують етимологічний аналіз. Перевага цього прийому, порівняно з усіма іншими, полягає в тому, що етимологічний аналіз робить процес запам'ятовування слів свідомим, таким, у якому бере участь розумова діяльність школярів. Цілком зрозуміло, що етимологічний аналіз у початковій школі має бути спрощеним. Обсяг його проведення зумовлений характером розв'язання орфографічної задачі, наявністю словотворчих елементів, зокрема греко-латинських, у структурі слів. Так, розкривши учням значення першої частини слова телефон: теле — «далеко» (з грецької), можна бути впевненим, що вони легко й свідомо запам'ятають графічний образ слів телевизор, телеграф, телескоп. Вивчення «*словникових*» слів, як правило, проводиться на початку уроку. За такої умови вчитель може закріпити нові слова, включивши їх у різних формах у матеріал для тренувальних вправ. Важливо організувати словниково-орфографічну роботу в такий спосіб, щоб забезпечити активну участь у цьому процесі і зору, і слуху, і руки, і пам'яті, і свідомості учня. Практично вивчення кожного *нового слова проходить такі етапи:*

1. Учитель пропонує подивитися на написане на дошці або надруковане на картці слово, запам'ятати його графічний образ. Доцільно привернути увагу школярів до тих букв, які є «небезпечними». Наприклад, у слові велосипед такими є друга і шоста букви. Нерідко досвідчені вчителі виділяють букви, які слід запам'ятати, кольором або розміром.

2. Якщо є необхідність, розкривається значення слова (найраціональнішим прийомом). Учитель обов'язково залучає школярів до пояснення семантики слова, уточнює їхні тлумачення.
3. Учні промовляють слово чітко, по складах, спочатку індивідуально, потім хором. Це сприяє запам'ятовуванню слухового образу слова.
4. Учні записують слово в зошити, промовляючи його по складах. При цьому запам'ятовуються рухи руки. У слові ставиться знак наголосу, підкреслюються букви ненаголошених голосних, які слід запам'ятати.
5. Подається стисла етимологічна довідка, пояснюється, чому слово пишеться саме так. Наприклад, слово календар прийшло в нашу мову з латинської; календа — перше число місяця.
6. Первинне закріплення — добір спільнокореневих слів, запис їх на дошці і в зошитах. Наприклад: календарик, календарний. Корисно запитати в учнів, як утворилися ці слова від слова календар, якого значення надали їм суфікси -ик, -н-.
7. Складання словосполучень, речень зі спільнокореновими словами, вживання їх у зв'язних висловлюваннях під час виконання тренувальних вправ.
8. Підсумовуючи зроблене на уроці, школярі ще раз називають нове «словникове» слово, пояснюють його написання.
9. На наступному уроці (уроках) слово закріплюється під час виконання учнями спеціальних вправ.

Аналіз методичної літератури дає можливість зробити висновок щодо методів і прийомів, які застосовуються з метою засвоєння молодшими школярами **правопису слів, що не перевіряються**. Це:

- а) мовний аналіз — прийоми фонетичного і звуко-буквеного розбору, орфографічного коментування, усного проговорювання;
- б) зорове запам'ятовування — прийоми зорового диктанту, списування із завданнями, перевірка слів за словником, виділення орфограм різними способами;
- в) зіставлення графічної і звукової форм слів: різні види слухових диктантів;
- г) складання словосполучень зі словами, які треба запам'ятати;
- д) складання речень, уживання «словникових» слів у контекстovому мовленні;
- е) цікаві форми роботи з використанням слів, що не перевіряються: словесні ігри; розгадування ребусів, кросвордів, загадок; проведення конкурсів, вікторин тощо.

Експериментально доведено, що міцне запам'ятовування історичних написань забезпечується кількаразовим повторенням кожного слова з інтервалом спочатку два тижні, потім місяць і два місяці. Словникові диктанти є ефективними за умови проведення їх на

початку кожного уроку мови. Слід зазначити, що описана робота над словами, правопис яких потрібно запам'ятати, розвиває лінгвістичне мислення учнів, підвищує їхній інтерес до довідкової літератури, до вивчення української мови взагалі.